

KUML 2023

KUML 2023

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Fra det prangende til det ydmyge

Kullede middelalderkirker i Danmark

AF JES WIENBERG

Der er noget særligt ved de kullede kirker, altså kirker uden tårn. Selve ordet ‘kullet’ klinger ejendommeligt og gammelt. Og den nøjsomme arkitektur vækker genklang i det jyske landskab – en kirke, der ydmygt dukker sig for blæsten. Vil nogen vise, hvordan en romansk kirke så ud i 1100-tallet eller Valdemars-tidens Danmark, da hentes en kullet kirke frem fra Vestjylland, gerne Hover (fig. 1) eller Sædding Kirke, oftest dog set fra nordsiden, så våbenhuset ikke kommer med på billedet.¹

Da frilandsmuseet Hjerl Hede opførte en kullet romansk landsbykirke 1949-50, var det også med en vestjysk kirke – Tjørring – som forbillede, men uden kirkens senere tilføjede våbenhus og tårn.² Og da en dansk kulturkanon blev etableret i 2006, var Hover Kirke udvalgt som repræsentant for ‘det første hus’, en grundtype knyttet til stedet, dog uden at det kullede direkte blev nævnt: “Kirken står med stor tyngde i det karske vestjyske landskab og synes at trodse vind og vejr med de bestandige bygningsmaterialer, det rensede ydre og det asketiske, enkle interiør.”³

For historikeren Tage E. Christiansen var den kullede landsbykirke “en speciel dansk karakter”.⁴ Og han beklagede, “at der så mange steder er sket et brud med den enkle gamle form uden tårn og anden tilbygning. Og dog støder man rundtom på ikke så få ‘kullede’ kirker: Funder ved Silkeborg, Ræ[h]r på Hanstholm, Nørre Vium ved Vorgod Å, Dollerup mellem sine lyngbakker og mange andre, der ligger som tidløse minder om dengang, det enklest mulige kirkehus havde styrke nok i sine lave stenvure.”⁵

I dag er den kullede middelalderkirke en sjældenhed i de fleste dele af landet. For kun et fåtal af kirker har modstået tidens forandringer. Nogle kirker fik tårn tidligt, men de fleste fik tilføjet et tårn i senmiddelalderen, enkelte i nyere tid. Den typiske danske kirke er således ikke en kullet romansk kirke, men en mere eller mindre gotiseret kirke præget af adskillige udvidelser samt tilbygninger som sakristi, kapel, våbenhus og netop tårn. Den kullede kirke er marginaliseret både i landskabet og i forskningen med én undtagelse – Mårup Kirke.

Fig. 1. Hover Kirke i Vestjylland. – Foto: I.D. Kaasgaard, Torsted, marts 2008, Wikimedia Commons.

Hover church in western Jutland.

Den kullede Mårup Kirke lå på kanten af kystklinten i Vendsyssel, hvor havet truede med ødelæggelse. Her var kirken en velbesøgt og omstridt turistattraktion. Efter en gradvis grundig undersøgelse og nedtagning i årene 2008 til 2015 er ødekirken nu helt borte, men undersøgelserne gør den samtidig til den bedst kendte romanske kirkebygning i landet, hvor det tilsyneladende simple ydre skjulte en kompliceret bygningshistorie. Den romanske kirke med kor og skib fik gotisk østudvidelse, sakristi, tårn og våbenhus for atter at reduceres. Vesttårnet, der var kendt fra tidligere, blev tilføjet omkring 1500 og forsvandt igen omkring 1700.⁶ Mårup var således et typisk eksempel på en kirke i forandring, hvor forskellige perioder havde sat sit præg på arkitekturen.

Hover og Sædding Kirke (fig. 2), ligesom de nævnte Funder, Ræhr, Nørre Vium og Dollerup, er alle 'ægte' kullede kirker, dvs. kirker, som aldrig har haft et tårn, mens Mårup var en 'uægte' kullet kirke, hvor kirken en tid har haft et tårn. Danmarks kullede kirker tilhører altså begge kategorier. Siden må det nævnes, at den langstrakte Ræhr Kirke har haft korsarme, altså været en korskirke, så nogen enkel kirke er den langt fra.⁷

Hensigten med denne artikel er at rette opmærksomheden mod en overset kategori i kirkearkæologien, nemlig de kullede middelalderkirker. Hvor stammer begrebet 'kullet kirke' fra? Hvad kan disse oversete kirker fortælle om samfundsudviklingen i middelalderen? Hvor udbredt har fænomenet været?

Fig. 2. Sædding Kirke i Vestjylland. – Foto: J. Wienberg, juli 1994.

Sædding church in western Jutland.

For at forstå de kullede kirker i en lokal sammenhæng studeres Hind og Bølling Herred, altså områderne omkring Hover og Sædding Kirke i Vestjylland. Målet er at fremhæve kirkerne som et kildemateriale, der kan bruges til at belyse sociale og økonomiske forhold, og som en arkitektonisk kulturarv, der fortæller noget om middelalderens idealer for kirkebyggeri. Afslutningsvis præsenteres et aktuelt katalog og oversigtskort over alle de kullede middelalderkirker i Danmark, der til sammen giver et indtryk af kirkernes udbredelse.

Arkæologi i et andet perspektiv

Trods alle de mange smukke formuleringer om at belyse forhistoriens eller middelalderens hverdagsliv så har vi arkæologer eller historikere en forkærlighed for det prangende og pralende. I vores studier af fortiden fokuserer vi ofte på store gravhøje og skibssætninger, rigt udrustede grave, centralpladser i bebyggelsen, store haller, trelleborge, kongsgårde og kongeborge. Og i studiet af middelalderkirker prioriteres domkirker, klosterkirker og storgårdskirker, basilikaer, centralkirker og kirker med tidlige tårne. På samme måde fokuserer man ofte på fortidens 'kendisser', altså mennesker, der omtales i datidens medier – runesten, breve og krøniker. Konger og dronninger fylder meget, derefter følger Hvideslægten, mere anonyme 'stormænd', og allersidst kommer det store flertal af bønder, landboer og trælle.

Fig. 3. Färlöv kirke i Skåne med tvillingetårne, hvor en stenbygning fra en storgård er blevet udgravet på marken vest om kirken. – Foto: A. Ohlsson, Ystad, september 2011.

Färlöv church in Scania with twin towers. Remains of a stone building from a manor have been excavated in the field to the west of the church.

I årtier har forskere været på ivrig jagt efter kirker, der kunne være opført af en elite. Man har ledt efter aristokratiske kirker og indicier om tidlige tårne, søgt efter gallerier, gyldne altre og stifterbilleder og ladet eksemplerne, man har fundet, fylde litteraturen.⁸

Der er også skrevet meget om tårnkirker og kirkers tårne – tekster om tårnes funktioner og symbolik, om tvillingetårne (fig. 3), tidlige tårne, tårngallerier, brede tårne, rundtårne, befæstede tårne, østtårne, styltetårne, desorienterede tårne og tårne som bolig for kendte historiske personer⁹ – men der er skrevet forbløffende lidt om kirker, der savner tårn, altså kullede kirker.

I de kommende årtier skulle vi med samme iver jage de mere ydmyge kirker, hvor det store flertal af middelalderens mennesker i fællesskab kan have taget initiativ til at bygge. Altså lokaliteter uden runesten, uden nærliggende storgård, tidligt tårn, herskabsgalleri, stiftergrav, stifterbillede eller gyldent alter. I stedet for at udgå fra kirkehierarkiets top domineret af stolte tårnkirker kan man tage udgangspunkt fra hierarkiets bund, hvor vi finder de mere undselige kullede kirker.

For vi har brug for at vende perspektivet, komme væk fra det pralende og prangende, det iøjnefaldende, de velkendte kirker, spørgsmål og tolkninger, som gentages. Ellers er der en risiko for, at kirkearkæologien sander til med stadig flere eksempler, der viser, hvad vi allerede ved i forvejen.

Kullede kirker – et forbigået fænomen

Adjektivet kullet forekommer første gang i 1506 som ‘kullth’ med betydningen afstumpet. Ordet er dog mere kendt fra omkring 1580 i folkevisen om Niels Ebbesen, som “vog den kullede Greve”, altså dræbte den skaldede greve Gerhard III af Holsten. Kullet genkendes også i stednavnet Kullen i Skåne i betydningen et hoved eller en klippe med afrundet top. En kullet kirke i betydningen uden tårn eller spir kendes første gang i en håndskrevet ordbog fra 1600-tallet af leksikografen Matthias Moth og på tryk i en beskrivelse af den da endnu kullede Spørring Kirke (fig. 4) i Østjylland i historikeren og biskoppen Erich Pontoppidans *Den Danske Atlas* fra 1768, og ordet kan henvise til en bar, nøgen eller prunkløs bygning.¹⁰

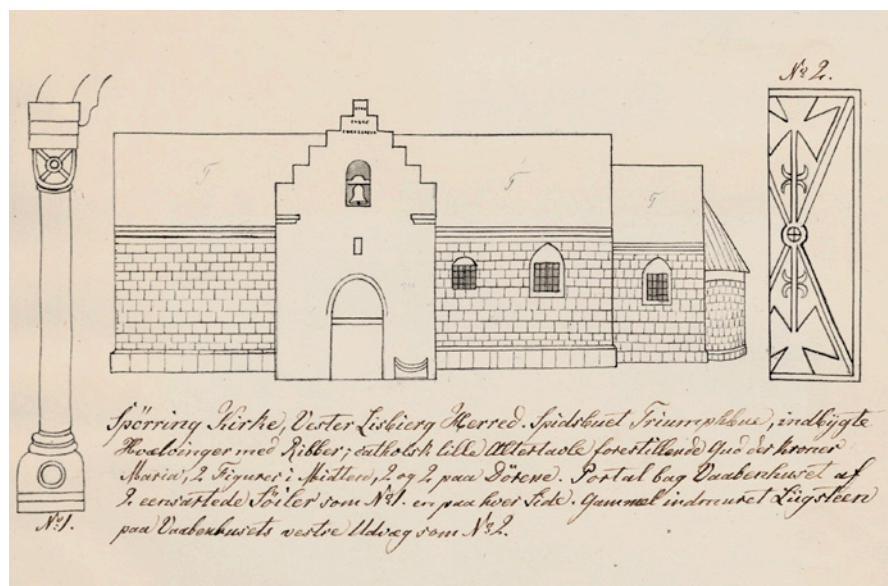

Fig. 4. Spørring Kirke i Østjylland i 1860, dvs. inden den fik tilføjet en tårnoverdel i 1935; underdelen var fra et planlagt eller reduceret sengotisk tårn. – I.G. Burman Beckers antikvariske-topografiske Samling, Landsbykirker i Nordjylland, Det kongelige Bibliotek, København.

Spørring church in eastern Jutland in 1860, i.e. before an upper part was added to the tower in 1935. The lower part is from a planned or reduced Late Gothic tower.

Kullede kirker er her defineret som kirker uden et tårn;¹¹ temaet tårne kan således paradoksalt ikke ignoreres, selvom det skal handle om tårnløse kirker. For der er kirker, som aldrig fik et tårn; kirker, som fik et tårn i træ eller oftest sten, men mistede det igen helt eller delvist; kirker, hvor et tårn blev planlagt, men aldrig opført; hvor tårnet senere blev reduceret til tagfoden. Og så er der kirker, hvor tårnet er fritliggende, opfattes som kullede, men ikke når der er et vesttårn af træ. De allerfleste middelalderkirker må således have været kullede frem til senmiddelalderen, hvor mange tårne blev bygget. Og adskillige tårne blev senere enten reduceret eller nedrevet, når kirken forfaldt i fattige tider.

Kullede kirker dukker op enkeltvis eller som fænomen spredt i den landskabsbeskrivende litteratur om Jylland, i skønlitterære rejsebøger, i danmarkshistorier og oversigter over kirkearkitekturen.¹² Kullede kirker anvendes som nævnt til at illustrere det oprindelige romanske kirkebyggeri. Men i flere tilfælde, hvor teksten fokuserer på stil og historisk udvikling, forbigås fænomenet.

Den eneste, som mere konkret redegør for de kullede kirker, er den danske historiker Mouritz Mackeprang, som i *Vore Landsbykirker* fra 1920 beskrev fordelingen af kullede middelalderkirker, hvor de dog kan have fået tårn i renæssancen eller senere – på Sjælland 11, Fyn 13, Lolland-Falster 28, dvs. 1/3 af områdets kirker, Nørrejylland ca. 200, dvs. ca. 1/5 – nord for Limfjorden 1/3, syd for Limfjorden 1/6, i Nordslesvig 1/4, i Sydslesvig mere end 2/3.¹³ Mackeprang præsenterede også en årsag til, at kirkerne ikke havde tårn, i forbindelse med beskrivelsen af Lolland og Falsters kullede kirker: “Forklaringen maa rimeligvis søges i, at man i disse gennemgaaende meget smaa Sogne simpelthen ikke har magtet Opgaven økonomisk.”¹⁴ Årsagen til de kullede kirker skulle altså være fattigdom.

Ved siden af Mackeprangs forklaring kan nævnes den svenske polyhistor Carl Georg Brunius, som i *Skånes konsthistoria för medeltiden* fra 1850 opfattede alle romanske kirketårne som befæstede, hvorfor fraværet af tårne blev forklaret med, at der ikke var behov for et forsvar: “Orsaken hvarföre dessa kyrkor ej fått några torn är af det föregående lätt att inse; man har nemligen icke trott sig vid deras uppförande deruti behöfva försvarsverk, och man har efter begagnande af ringklockor uppsatt trästaplar för inrymmande af sådana.”¹⁵

Kullede kirker gennem tiden

Man har opført kirker med og uden tårn i de fleste århundreder, hvor arkitekturen er kendt. De tidlige trækirker fra 900-tallet eller 1000-tallet har tilsyneladende været kullede, så vidt sporene tillader tolkning – som Drotten i Lund med spor, der er tolket som en fritliggende klokkestabel vest for skibet.¹⁶ Omvendt er der ingen af 1000-tallets stenkirker, der med sikkerhed har været

kullede fra starten,¹⁷ men det kan jo ændre sig med nye dendrokronologiske dateringer. Længe antog man, at Dalby Kirke i Skåne, den ældst stående stenkirke i Skandinavien, oprindeligt havde en ret afsluttet gavli i vest og dermed altså var kullet. Men der er påvist stenvure, formodentlig fra et ældre tårn under det nuværende vesttårn med forhal, som blev opført omkring 1125.¹⁸

At missionstidens trækirker var kullede, kan have byggetekniske årsager. Og at der ikke er påvist kullede stenkirker i 1000-tallet, kan dels skyldes, at undersøgelser er blevet rettet mod de store kirker, dels at det var en tid, hvor konger, biskoper og aristokrater gik i spidsen for en ny byggeskik. Men fra 1100- og 1200-tallet, hvor der blev opkrævet tiende, dannet sogne og bygget stenkirker på initiativ af både enkeltmennesker og gårdejere i fællesskab, ser man både tårnkirker og kullede kirker.

I Østdanmark, som var domineret af aristokratiske godser, fik en del kirker tidligt tårn. I Vestdanmark, hvor der var færre godser, forblev tårne sjældne. Først når kirker var blevet et kollektivt ansvar, begyndte bønderne at prioritere tårnbyggeriet.¹⁹ De fleste kirker har siden gennemgået talrige forandringer, hvor tilføjelsen af et sengotisk tårn er et typisk fænomen. En baggrund for det omfattende byggeri i 1400-tallet og frem til reformationen kan være en økonomisk højkonjunktur, hvor forfaldne kirker nu atter blev restaureret og taget

Fig. 5. Mårup Kirke i Nordjylland, som fik sengotiske tilføjelser, en tresidig afsluttet øst-udvidelse og et vesttårn, men som blev reduceret omkring 1700. Ødekirken blev undersøgt, nedtaget og fjernet i perioden 2008–15 i anledning af truslen fra havet. – Foto: T. Bertelsen, Over Byen Arkitekter, København, august 2008.

Mårup church in northern Jutland, which has had Late Gothic elements added: A three-sided eastern extension and a western tower, which was subsequently reduced around 1700. The abandoned church was investigated, dismantled and removed between 2008 and 2015 due to the threat from coastal erosion.

i brug.²⁰ I nogle tilfælde blev et tårn planlagt, men aldrig fuldført, så kirken alligevel forblev kullet – som f.eks. Butterup på Sjælland, der blev kaldt “den usynlige kirke”, fordi den savnede tårn.²¹ Og i andre tilfælde, især i Jylland i 16-1700-tallet, blev tårne igen reduceret, forfaldt eller faldt og blev bragt under et fælles tag med skibet, så kirken atter fremtrådte som kullet – Mårup Kirke (fig. 5) er et sådant eksempel – måske i kølvandet af hærgningerne under Svenskekrigene. Men der er fortsat blevet tilføjet enkelte tårne – således også i 1800-tallet og op i 1900-tallet. De stadige forandringer med vestudvidelse, fornyelse, ommuring eller skalmuring kan også betyde, at sporene af et tidligere tårn er forsvundet. Ved mange kirker i Sydslesvig er det derfor ofte vanskeligt at afgøre, hvordan bygningen tidligere har været udformet.

Og så er der en gradvis overgang mellem den kullede og den tårnprydede kirke uden skarpe grænser, som gør ethvert forsøg på at definere en gruppe af kirker i et katalog diskutabelt. Her findes et spænd – fra fritstående mere eller mindre tårnlignende klokkestabler af træ, fritstående tårne af sten, såkaldte ‘kyrkkastaler’, som det hedder på svensk, trætårne ved vestgavlen, opragende klokkekamme ved vestgavlen, alt fra spinkle klokkespir på tagryggen til vel synlige tagryttere ved vestenden i træ eller bindingsværk, spinkle stultetårne i vest, smalle, jævnbrede eller brede tårne, til mægtige vestværk med tvillingetårne. Der findes således hybridformer mellem det kullede og det tårnprydede.

Med eller uden tårn?

Funktion og ideal, sociale og økonomiske perspektiver

Både i vores egen tid og tilbage i middelalderen har der været en bevidsthed om arkitektoniske variationer og kontrasterende idealer for kirkebygningen. Kunsthistorikeren Francis Beckett skrev i 1924 således om den “fuldkomne romanske Landsbykirke”, som havde apside og tårn kontra den “tarvlige Kirke-type”, der kun havde kor og skib. Sidstnævnte var ifølge Beckett ikke et udtryk for fattigdom, men et frit valg.²² Også den norske arkitekt Håkon Christie og kunsthistoriker Sigrid Christie iagttog to kirketyper – den store i de største og rigeste bebyggelser og den lille i mindre og fattigere bebyggelser²³ – så kirketyperne må således ses på baggrund af lokale forudsætninger.

Flere forskere har påpeget en sammenhæng mellem kirkearkitekturen og de sociale og økonomiske forudsætninger. Således kendes tidlige tårne eller hvælvsugning, hvor der var storgårde eller hovedgårde og gode økonomiske forudsætninger, som det kommer til udtryk i bonitet og afgifter. Omvendt findes kullede kirker ligesom trælofter i kirkerummet, hvor der ikke var noget aristokrati, og de økonomiske forudsætninger ringere. Som eksempel kan nævnes iagttagelser i projektet *Ribeegnen gennem 10.000 år*, som undersøgte 17

landsogne omkring Ribe, *Kulturlandskabet under 6.000 år*, der undersøgte 18 sogne omkring Ystad i Skåne, undertegnedes egne undersøgelser af Ystad-området, det nuværende Danmark og middelalderens Danmark som helhed samt senest arkæologen Morten Søvsøs analyse af kirker og sogne i Ribe Stift i forlængelse af projektet i Ribe.²⁴ I den sammenhæng bør også nævnes den svenske arkæolog Edvard Baudou, som anvendte oplysninger om omfanget af opdyrkning samt afkastning fra jordbruget i Danmark i forhold til kirkernes antal samt størrelsen af sogne, noget, som kunne kaste lys over bl.a. forekomsten af jyske ødekirker på marginaljorde.²⁵

Kirketårne tillægges flere funktioner og betydninger, men fælles var, at de synliggjorde kirken i landskabet, og at de fungerede som klokketårne, også de romanske tårne, hvor man klemte på klokkerne, altså ikke skulle svinge dem.²⁶ Klokkernes klang kaldte sammen og markerede den kristne tid over landskabet.²⁷ Tårnene havde således flere vigtige kirkelige funktioner, selvom nogle har hævdet, at tidlige tårne kirkeligt set egentlig var unødvendige.²⁸ At de kunne undværes, er dog et faktum, som demonstreres af eksistensen af kullede kirker.

At det kunne være kostbart med et tårnbyggeri, fremgår af beregninger af forbruget af ressourcer ved opførelsen af den store romanske Værnes Kirke i Trøndelag i Norge. At bygge et tårn krævede her således næsten lige så stor en indsats som at opføre resten af kirken med dens kor og skib.²⁹

Hvis man fandt et muret tårn for prangende eller ikke havde råd til at opføre det, så fandtes der alternative løsninger for ophængning af kirkens klokker. Hvor der ikke blev opført murede tårne, blev klokkerne i stedet ophængt i åbne klokkestabler, i lukkede klokkehuse af træ, i en bom eller åbning i gavlen, en klokkekam, et spir eller en tagrytter. Sidstnævnte spir eller tagrytter kunne dog også være for messeklokker. Tømrede klokkehuse er bevaret eller kendes i et stort antal især i Sønderjylland og Sydslesvig, på Fyn, Lolland og Falster samt i Skåne og Blekinge.³⁰ Et muret styttetårn kunne også være en billig løsning.³¹

Alternativerne blev udnyttet af klosterordner, som fordrede en enkel arkitektur. Adskillige forskere har noteret, at cistercienser-, dominikaner- og franciskanerordenen undgik tårne, fordi de udtrykkeligt efterstræbte en enkel eller asketisk arkitektur.³²

Cistercienserne fulgte et asketisk ideal og kritiserede det overdrevne i højde, længde og bredde, som afledte opmærksomheden og hindrede fromheden. Deres generalkapitel, altså ledelse, forbød således udtrykkeligt stentårne til klokker, store klokker og andet overflødigt.³³ Også dominikanerne efterstræbte ifølge ordenens konstitution fra 1220 "enkle og prunkløse huse", og de første regler fra 1228 forbød hvælvinger undtagen over koret.³⁴ På samme måde forbød franciskanernes Narbonne-konstitution fra 1260 klokketårne og hvælvinger,

overdrevne dimensioner, skulpturer, glasmalerier og andet, som afveg fra idealet om fattigdom.³⁵ Men allerede fra 1316 dæmpedes kravene, og franciskanerne tillod både tårne og hvælvinger.³⁶

De fromme idealer var en ting, hverdagens realiteter noget andet. Cisterciensernes klosterkirker i Løgum og Sorø fik kun tagryttere. Men ved ruinerne af det store cistercienserkloster Fountains Abbey i Yorkshire i England ses endnu det mægtige tårn, der blev opført på initiativ af abbeden Marmaduke Hubby i begyndelsen af 1500-tallet. Selv ved franciskanerordenens stifters, Franciscus, gravkirke i Assisi i Italien blev opført et tårn. Ordenens klosterkirke i Ystad fik også senere tilføjet hvælvinger overalt samt et tårn, ligesom f.eks. dominikanernes klosterkirke Vor Frue i Aarhus, og der kendes flere eksempler på, at man forlod det kullede ideal i senmiddelalderen.³⁷

Med erfaringerne fra flere forskningsprojekter in mente kunne man derfor forestille sig, at kullede kirker især forekom, hvor der ikke fandtes hovedgårde i sognet. Det ville kunne forklare forekomsten af relativt mange kullede kirker i dele af Jylland og tidlige tårne især i Østdanmark. Altså at det lokale aristokrati gerne så et kirketårn, mens bønderne ikke gav tårnet samme prioritet.

Som et udblik kan nævnes Dädesjö i Småland i Sverige, kendt for et rigt dekoreret træloft fra 1200-tallet, hvor et tidligt tårn var planlagt, men ikke blev fuldført. At tårnet aldrig blev opført, er blevet tolket som et resultat af, at kirkens ejerskab og forvaltning overgik fra en aristokratisk slægt til sognets bønder.³⁸

Generelt kan det påvises, hvordan herregårde eller adeligt ejerskab påvirkede de nærliggende kirkers udseende og interiør.³⁹ Alligevel forblev nogle kirker kullet. Som eksempel på kullede herregårdskirker kan således nævnes Astrup Kirke knyttet til Bøgsted Herregård og Volstrup Kirke knyttet til Sæbygård, begge i Vendsyssel,⁴⁰ samt Kornerup Kirke til Kornerupgård på Sjælland.⁴¹

Det må konstateres, at forekomsten eller fraværet af tårne ikke alene knytter sig til noget funktionelt, for der fandtes alternativer. Den kullede kirke blev opfattet som mere prunkløs, enkel eller ydmyg og kunne dermed være udtryk for et ideal. I længden overlevede den tårnløse kirke dog hovedsageligt i de fattigere egne, hvilket peger på bagvedliggende økonomiske forhold, som Mackeprang og Christie gav som forklaring. I løbet af århundrederne fik flere og flere kirker tårne, og de kullede kirker blev tilsvarende færre. Hvor bønder foretrak en kirke uden tårn i den romanske periode, måske tog afstand fra tårnet som et aristokratisk symbol, valgte man at bygge et tårn, hvor det var muligt, da man kom til 1400-tallet, som et udtryk for sognebøndernes voksende selvbevidsthed og som en praktisk løsning med klokker ophængt i et tårn også ved tiggerklostre. Og i nyere tid fik kullede kirker tilføjet tårn, fordi en kirke netop forventedes at have et tårn. De få kullede kirker, der har overlevet, er således en rest af et tidligere langt mere udbredt fænomen.

Hind og Bølling Herred

Flere tidligere undersøgelser af middelalderkirker har taget udgangspunkt i Jylland, hvor der er markante kontraster i arkitektur og landskaber og relativt gode muligheder for at belyse sociale og økonomiske forhold. Valget falder derfor nu også på to vestjyske herreder med kullede kirker, nemlig Hover og Sædding i Hind og Bølling Herred. De ikoniske kirker sættes altså ind i en lokal sammenhæng (tabel 1).

HIND HERRED						
Kirke	Tårn	Hvælv	Hovedgård	Ro	LH	Chr. V Matr.
Hee	R	–	Voldbjerg	8	25	546 (inkl. No)
Velling	R reduc. G	–	Rybjerg Vennergård	4	25	230
Tim	G	–	Timgård	4	15	263
Vedersø	G	–	Åbjerg	4	20	229
Ringkøbing	G	Kor, skib	–	10	10	–
Nørre Omme	G	–	–	4	10	121
Stadil	G	–	Søndervang	5	25	356
No	?	?	–	4†	5	–
Gammelsogn	G	–	–	–	15	123
Rindum	G	–	–	–	18	157
Nysogn	G	–	Søgård	–	25	337
Hover	–	–	–	4	10	76
Torsted	–	–	–	4	10	74

BØLLING HERRED						
Kirke	Tårn	Hvælv	Hovedgård	Ro	LH	Chr. V Matr.
Dejbjerg	R (G overdel)	–	Dejbjerglund	6	20	222
Sønder Lem	R reduc, 1924	–	Holmgård	6	20	227
Brejning	G	–	Brejninggård	4	10	171
Skjern	G	–	Lundenæs	6	20	419
Vorgod	G	–	–	4	10	155 (inkl. Herborg)
Sønder Borris	G	–	–	5	20	262
Stavning	G	–	–	8	25	435
Hanning	G reduc, overdel 1936	–	(Rekkagård 1609)	4	10	166 (inkl. Finderup)
Bølling	G reduc, 1916	–	–	4	10	128
Faster	1926	–	–	4	8	141
Ølstrup	1949	Kor	–	4	5	75
Herborg	Kirke 1878	?	–	2†	–	–
Finderup	Kirke 1908-09	?	–	4†	–	–
Sædding	–	–	–	4	8	91
Nørre Vium	–	–	–	4	5	68

Tabel 1. Kirkerne i Hind og Bølling Herred. Det noteres, om kirken har fået romansk (R), gotisk (G) eller senere tårn, om koret og skibet fik hvælv, afgiften i Ribe Oldemoder i skilling i 1300-årene, Landehjælpen i 1524–26 i mark, vurderingen i Christian V's matrikel 1682 af sognet i tønder hartkorn samt forekomsten af hovedgårde samme år. Hvis ikke hovedgården er nævnt i middelalderlige kilder, er navnet sat i parentes.

The churches in Hind and Bølling district. The following is noted: Whether the church has been given a Romanesque (R), Gothic (G) or later tower, whether the choir and the nave were vaulted, the taxes in the 'Ribe Oldemoder' church list in skilling in the 14th century, 'Landehjælpen' in 1524–26 in mark and the valuation of the parish in the Christian V Cadastre of 1682 in tønder hartkorn (i.e. barrels of hard grain, an old Danish unit of land measurement), as well as the occurrence of home farms in that same year. If the latter is not mentioned in medieval sources, its name is given in brackets.

I Vestjylland, ligesom i hele det nuværende Danmark, kan vurderingen af arkitekturen bygge på J.P. Traps *Danmark* (1953-72), hvor kirketeksterne er kompletteret med fotografier i forfatteren Erik Horskjærs oversigtsværk *De danske Kirker* (1966-73).⁴² Det noteres, om og i så fald hvornår kirken fik tårn, samt om kirkens kor og skib har trælofter eller hvælv.

Kirkearkitekturen sammenlignes med oplysninger om kirkeafgifter ifølge *Ribe Oldemoder* fra 1300-årene, Landehjælpen 1524-26, *Christian V's matrikel 1682* og forekomsten af hovedgårde, også ifølge matriklen.⁴³ *Ribe Oldemoder*, på latin *Avia Ripensis*, formodes at bygge på et forlæg fra 1321-30, der er nedskrevet i årene 1380 til 1410 og angiver afgifter for hver kirke i stiftet i skilling, antagelig til stiftets dekan. Landhjælpen var en ekstraskat i mark fra de urolige år i 1500-tallet, hvor Christian II netop var blevet afsat som konge. *Christian V's matrikel 1682* var et initiativ for at få et grundlag for en beskatning af jordbruget efter tabet af de østdanske områder; her vurderes jorden i tønder hartkorn.⁴⁴ Belæg for, at en hovedgård, som er medtaget i matriklen, også kan føres tilbage til middelalderen, følger da oplysninger i Traps *Danmark*.

Hind Herred har haft 13 middelalderlige sognekirker,⁴⁵ af disse er to stadig kullede, nemlig Hover og Torsted, to fik romansk tårn, Hee og Velling (nedre del, øvre del nu sengotisk), mens de øvrige fik tilføjet et sengotisk tårn; for No Kirke, der er nedlagt efter 1524, er grundplanen usikker. Herredet er helt domineret af kirker med trælofter. Der kendes middelalderlige hovedgårde i Hee og Velling, hvor kirkerne fik romanske tårne, men også sogne med hovedgårde uden tidlige tårne. Derimod er der ingen hovedgårde i Hover og Torsted, hvor kirkerne forblev kullede. Ifølge *Ribe Oldemoder* har kirker med romanske tårne afgifter betydeligt over eller lidt under gennemsnittet, Hee 8 skilling og Velling 4 skilling. Gennemsnittet for stiftet var 4,5 skilling. Afgiften for de to kullede kirker var 4 skilling, derimod er landehjælpen relativt lav, 10 mark, hvor mange ellers betalte 15 mark, ligesom sognene har herredets laveste vurderinger i *Christian V's matrikel 1682*, hhv. 76 og 74 tønder hartkorn.

Bølling Herred har haft 15 middelalderlige sognekirker, af disse er to stadig kullede, nemlig Nørre Vium og Sædding, to fik romansk tårn, Dejbjerg (nedre del, øvre del sengotisk) og Sønder Lem (reduceret i 1800-tallet, nyt tårn i 1924), mens de seks fik tilføjet et sengotisk tårn (reduceret igen i Bølling, nyt 1916, og reduceret i Hanning, ny overdel i 1936), og så kom der nye kirker som erstatning for ødekirker i Herborg 1878, Finderup 1908-09, ligesom der blev tilføjet tårne i Faster 1926 og Ølstrup 1949. Herredet er også helt domineret af kirker med trælofter. Der kendes middelalderlige hovedgårde i Dejbjerg og Sønder Lem, hvor der var romanske tårne, men også hovedgårde i sogne, uden at det blev tilfældet. I Nørre Vium og Sædding var der ingen hovedgårde. Kirker med romanske tårne har afgifter noget over gennemsnittet på 4,5 skil-

ling i *Ribe Oldemoder*, både Dejbjerg og Sønder Lem 6 skilling. Afgiften for de to kullede kirker er igen 4 skilling – altså lidt under gennemsnittet for stiftet, landehjælpen er lavt sat til hhv. 5 og 8 mark, ligesom sognene har lave vurderinger i *Christian V's matrikel 1682*, hhv. 68 og 91 tønder hartkorn. Faster, som var ægte kullet frem til 1926, havde en hovedgård, men ikke Ølstrup, som var kullet til 1949. De lå også begge lidt lavt med afgifter på 4 skilling, 8 og 5 mark, men lidt højere vurderinger med hhv. 141 og 128 tønder hartkorn. De tre uægte kullede kirker – Bølling frem til 1916 med 4 skilling, 10 mark og 128 tønder hartkorn, Sønder Lem mellem 1800-tallet og 1924 med 6 skilling, 20 mark og 227 tønder og Hanning frem til 1936 med 4 skilling, 10 mark og 166 tønder (inkluderet Finderup) – giver intet tydeligt billede.

De kullede kirker i Hind og Bølling Herred optræder således i en region, hvor også hvælvene var sjældne.⁴⁶ Ligesom i Ystadorrådet var der hovedgårde i sogne, hvor kirkerne fik tidligt tårn, men der var også hovedgårde, hvor der senere kom et sengotisk tårn. Derimod er der ingen hovedgårde i de sogne, hvor kirkerne forblev kullede.

Afgifterne i *Ribe Oldemoder* tegner ingen klar tendens, når det gælder kullede kirker generelt, da de kun ligger lidt under gennemsnittet i afgifter. Derimod er det tydeligt, at romanske tårne optræder, hvor afgifterne er relativt høje, en tendens, som forstærkes, hvis afgifterne sættes i forhold til sognenes arealer.⁴⁷ Det fremgår også entydigt, at sogne med ægte kullede kirker betalte en lav afgift i landehjælp og blev vurderet lavt i matriklen. De kullede kirker forblev altså uden tårn længe eller helt frem til nutiden i relativt fattige sogne med og uden hovedgårde, der tilsyneladende ikke evnede eller ville prioritere at opføre et tårn. Her havde Mackeprang altså ret.

Kullede middelalderkirker som kilder og kulturarv

Et studie i de kullede middelalderkirker i Danmark betyder, at fokus flyttes fra tårnkirker til tårnløse kirker, fra de iøjnefaldende til de mere undselige kirker. Det er en nødvendig kursændring væk fra samfundets elite, det prangende og pralende.

Hvor det undertiden kan være vanskeligt at afgøre, om en kirke har haft et tårn, kan det imidlertid være endnu mere problematisk at afgøre, om en kirke altid har været kullet eller er blevet det senere i udviklingen, da de fleste kirker har været i stadig forandring. At opsøge de kullede kirker er at søge det uforandrede, nogle gange et faktum, andre gange en illusion. Ved oprettelsen af et katalog er derfor i det følgende valgt at alene registrere eksisterende kullede middelalderkirker med opdelt på 'ægte', som aldrig har haft tårn, og 'uægte',

som har haft tårn, har et fritstående tårn, eller hvor der er tilføjet en klokkekam, et spir eller en tagrytter. Helt forsvundne eller tidligere kullede kirker er således ikke blevet registreret, men her venter måske en opgave for fremtiden.

Med disse forhold kan noteres 339 kullede middelalderkirker i det gamle danske område, heraf 171 ægte, der aldrig har haft tårn, og 168, der skulle have, har haft eller har fået noget, som påmindrer om et tårn. De kullede middelalderkirker er ikke uventet mest talrige i Jylland.

Det er heller ikke uventet, at forekomsten af kullede kirker statistisk ved en analyse af to vestjyske herreder, Hind og Bølling, kan knyttes til i hvert tilfælde fra senmiddelalderen generelt set mere fattige sogne og regioner, som det kommer til udtryk i afgifterne i Landehjælpen 1524-26 og *Christian V's matrikel 1682*, ligesom der savnes hovedgårde i sognet. Derimod afviger de kullede kirker ikke i afgifterne i *Ribe Oldemoder* fra 1300-tallet. Uden tilstedeværelse af et aristokrati i sognet er tilskyndelsen til at opføre et tårn mindsket. Men der findes undtagelser – tårnglade bønder og beherskede aristokrater. Endelig noteres, at mange især jyske kirker forfaldt under Svenskekrigene i 1600-tallet, hvorfor tårne blev helt eller delvist nedrevet, så kirken atter fremstod som kullet.

Der tegner sig således et billede af, at flest kullede kirker findes og fandtes i Vestdanmark, ligesom der sjældent kom hvælvinger i disse egne. Her var sognene fra senmiddelalderen relativt set fattige, præget af sandede jorde, hvor lyngen bredte sig. Her var der overvejende bønder, mens hovedgårdene var få. Forekomsten af 'ægte' og 'uægte' kullede kirker udgør således et kildemateriale til belysning af landets sociale og økonomiske topografi fra senmiddelalderen og frem.

Men de kullede kirker er ikke bare et kildemateriale, de udgør også en kulturarv, altså bygninger at værne og bevare. Her repræsenterer de kullede kirker en kirketype og arkitektur, som den fremstod inden senere tiders forandringer. For langt de fleste kirker blev forandret, frem for alt gotiseret i senmiddelalderen, dvs. fik udvidelser, tilbygninger og hvælv. Mange kullede kirker fik således tårne i 1400-tallet, og de, som ikke fik det da, fik det i mange tilfælde i løbet af 18- eller 1900-tallet. Og havde udviklingen fortsat, skulle de kullede kirker for alvor være blevet truede som et arkitektonisk fænomen. Men tårnbyggeriet er aftaget. Der eksisterer således flere eksempler på projekterede spir eller tårne, som aldrig blev bygget.⁴⁸ Også fremover kommer der til at findes kullede middelalderkirker i samklang med landskabet.

For det er påfaldende, hvordan de jyske kullede kirker beskrives sammen med deres landskab. Helst skal den kullede kirke ligge i et frit og tiltalende landskab. Som eksempel kan nævnes en kirke, hvor forfatteren og redaktøren Erik Horskjær i *De danske Kirker* har præsenteret en mere malerisk beskrivelse end i Trap: "Man finder ikke mange kirker her i landet med en så prægtig

Fig. 6. Hjerl Hedes kullede kirke i Jylland opført 1949-50. – Foto: J. Wienberg, juli 2005.
The open-air museum Hjerl Hede's towerless church built in 1949-50.

beliggenhed som den lille Pederstrup Kirke, der knejser ensomt i et vældigt bakkelandskab over Rødsø. Set som helhed virker den kullede, beskedne kirke faktisk bedre som eksempel på en i det ydre næsten uændret romansk landkirke end den så ofte fremdragne Hover i Nordvestjylland.⁴⁹

For at få opmærksomhed som kullet, for at blive ikonisk, kræves det ikke bare, at kirken savner tårn, men de rette forudsætninger, dvs. ret beliggenhed i det lokale landskab, og gerne i Jylland, måske hvor man holder ferie. Og allerhelst skal det være en granitkvaderkirke. Kirker med marksten eller tegl, som det ofte er tilfældet på Lolland og Falster, har ikke en chance. Men omvendt kan også den fuldt ud gotiserede sjællandske eller østdanske kirke med sine kamtakker fremstå som et ikonisk udtryk for det frodige land.⁵⁰ Her fremtræder to billeder – det karge kontra det frodige, som man kan genfinde i middelalderens to idealer for kirkebygningen – det enkle kontra det overdådige.

Men det 'ærkeromanske', oprindelige, uforandrede eller autentiske er som regel en illusion. Også de ikoniske kullede kirker er blevet forandret, på den måde er alle 'uægte' på linje med Mårup, der ellers levede op til kravet om ret beliggenhed i strid med vejret og havet. Både Hover og Sædding, ligesom Pederstrup, fik tilføjet våbenhuse, på samme måde som deres indre er blevet forandret. Vil man absolut se en 'autentisk' romansk kullet kirke, må man besøge Hjerl Hedes kirke (fig. 6) opført i årene omkring 1950.⁵¹

Oversigt og katalog

Kullede middelalderkirker i Danmark

Her skal præsenteres en aktuel oversigt og et katalog over de kullede middelalderkirker i Danmark (fig. 7). Hensigten er at se, hvordan de kullede kirker fordeler sig i landet, og dermed skabe en mulighed for at belyse deres forekomst både som et kildemateriale og en kulturarv.

Denne artikels nye oversigt præsenterer de endnu eksisterende kullede middelalderkirker, hvilket kræver, at hovedparten med både koret og skibet er bevaret – eller skibet som et minimum. Kirker, som tidligere har været kullede, ligesom ruiner eller forsvundne kirker, medtages altså ikke; Mårup registreres således ikke, da kirken nu er helt borte. Og heller ikke kirker opført senere end ca. 1550. Men kirker medtages uanset status, altså uanset om de er eller har været domkirker, klosterkirker, sognekirker eller fritliggende kapeller.

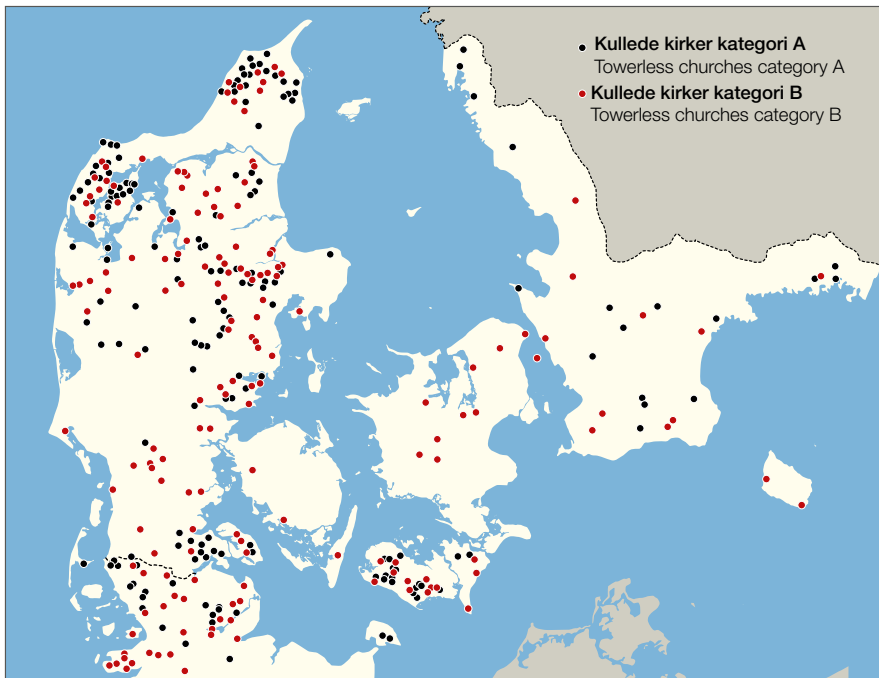

Fig. 7. Oversigtskort over de kullede middelalderkirker i nuværende Danmark, Sydslesvig med Femern samt Skåne, Halland og Blekinge. Sorte prikker kategori A, dvs. aldrig haft et tårn; cirkler kategori B, dvs. tårn er blevet planlagt eller opført, men senere reduceret til tagfoden eller er forsvundet, eller kirken har fået en klokkekam, et spir eller en tagrytter.

Distribution map of towerless medieval churches in present-day Denmark, Southern Schleswig with Fehmarn, Scania, Halland and Blekinge. Solid circles: category A, i.e. have never had a tower. Open circles: category B, i.e. a tower was planned or constructed but later reduced to the eaves footing or has disappeared, or the church has been given a bell cot, a spire or a ridge turret.

	Ægte	Uægte	Totalt
Nørrejylland	100	86	186
Sønderjylland	14	15	29
Sydslesvig med Femern	22	29	51
Fyn med Langeland	0	3	3
Sjælland med Møn	0	9	9
Lolland og Falster	18	13	31
Skåneland	17	13	30
Totalt	171	168	339

Tabel 2. Oversigt over kullede middelalderkirker i Danmark.

Overview of towerless medieval churches in Denmark.

Der skelnes mellem to kategorier af kullede kirker, hhv. ‘ægte’ eller ‘uægte’.

A (‘ægte’): Bevarede kullede middelalderkirker, hvor et tårn ikke kan dokumenteres; hvis skibet er blevet udvidet eller ombygget i middelalderen eller senere, hvilket kan skjule et tidligere tårn, sættes kirkens navn i parentes.

B (‘uægte’): Kullede middelalderkirker, hvor et tårn er blevet planlagt eller er blevet opført, men da senere reduceret til tagfoden eller er forsvundet, og/eller hvor kirken har fået en klokkekam, et spir eller en tagrytter.

Der tages forbehold på den måde, at der med parentes antydes en usikkerhed, nemlig at kirken under en periode havde et tårn, som siden er blevet nedskåret, at der måske har været et tårn, som imidlertid kan være skjult af forandringer, at kirken trods alt har fået en klokkekam, et spir eller en tagrytter, eller at selve kirkebygningen er kullet, men at der på afstand står et fritliggende tårn på kirkegården.

Videre opdeles de kullede kirker i romanske ca. 1050-1300 og gotiske ca. 1300-1550, hvor de romanske kirker skrives med navnet i normal stil i kataloget, de gotiske i kursiv.

Afsluttende, oversigten omfatter middelalderens Danmark, hvilket defineres som Lunds Ærkestift, dvs. det nuværende Danmark, Sydslesvig med Femern, Skåne, Halland og Blekinge, mens Rygen udelades.

En sammenfatning af kataloget viser nu, at der eksisterer 339 kullede middelalderkirker i Danmark, deraf 171 såkaldte ægte og 168 uægte, altså at omkring 10% af kirkerne i det middelalderlige Danmark i dag er kullede. Af disse er langt hovedparten romanske – af de 339 kullede kirker er således 300 romanske og 39 gotiske, fordelt på de romanske med 153 ægte og 147 uægte, de gotiske med 19 ægte og 20 uægte. De 339 kullede middelalderkirker kan siden opdeles på landskaber på samme måde som hos Mackeprang, så en sammenligning bliver mulig (tabel 2).

Det fremgår tydeligt af oversigtskortet, at de kullede kirker findes talrigt i Jylland, på Lolland og Falster, men sporadisk eller sjældent i øvrige landskaber,

dvs. på Fyn med Langeland, på Sjælland med Møn samt i Skåne, Halland, Blekinge og på Bornholm. Nærstuderer man kortet, ses, at de kullede kirker især er talrige i Vendsyssel, Thy og på Mors, i dele af Østjylland og Sønderjylland, i Sydslesvig samt også på Lolland.

Oversigten over kullede kirker i middelalderens Danmark bygger på registreringen "Danmarks middelalderlige sognekirker", der er tilgængelig som et kartotek i kirkearkivet på Historiska-museet i Lund. Registreringen var baseret på en gennemgang af J.P. Traps *Danmark* (1953-72), *Danmarks Kirker* (1933 ff.), *Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein* (1939 ff.), *Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein* (1969), *Sveriges kyrkor* (1912 ff.), et stort antal andre trykte oversigter samt arkivstudier på Nationalmuseet i København, i Halmstad, Karlskrona og Kristianstad (jf. Wienberg 1993, s. 24 ff.). Af nytte er også Erik Horskjær, *De danske Kirker* (1966-73), som genanvender beskrivelserne i Trap, men i princippet altid viser et fotografi af kirken. Af senere oversigter bør også nævnes for Danmark den fortsatte udgivelse af *Danmarks Kirker*, for Halland Ing-Marie Nilssons disputats, *Mellan makten och himmelriket* (2009) og for Skåne Claes Wahlöö, *Skånes kyrkor 1050-1949* (2014). For Skåne, Halland og Blekinge kan det være relevant at komplettere med *Våra Kyrkor* (1990), som har tekster og fotografier af alle svenske kirker, kirkens hjemmesider dvs. "Svenska kyrkan" samt YouTube-film i serien "Kyrkoguiden". Katalogets opdeling følger dels hovedlandskaberne for at knytte an til Mackeprangs præsentation, dels kirkeværkernes systematik, altså en ældre geografiske inddeling i amter, kreise og landskaber, som siden er blevet afløst af andre administrative enheder.

NØRREJYLLAND

Hjørring

A 23: *Asdal*, Bjergby, (Flade), (Furreby), Harreslev, Skt. Hans i Hjørring, Skt. Olai i Hjørring, (Hæstrup), (Hørby), (Hørmested), Karup, Mygdal, (*Råbjerg*), Sejlstrup, Serritslev, (Sindal), Skærum, (Tversted), (Understed), Vejby, Vidstrup, Volstrup, Ørum.

B: 10: Astrup (forsv. tårn), Brønderslev (reduc. tårn), *Børglum* (domkirke og præmonstratenser; fundament), Jelstrup (reduc. tårn), Mosbjerg (planl./reduc. tårn), Rakkeby (reduc. tårn), Stenum (reduc. tårn), Tolne (planl./reduc. tårn), Tårs (reduc. tårn), Ugilt (reduc. tårn).

Randers

A 8: Hadbjerg, Hemmed, Laurbjerg, Lerbjerg, Rud, Skader, Vester Alling, Værum.

B 11: Fausing (reduc. tårn, tagrytter), Fårup (forsv. tårn), Lime (tagrytter), Mellerup (reduc. tårn), Støvring (forsv. tårn, tagrytter), Tved (planl./reduc. tårn), Virring (reduc. tårn/tagrytter), Vissing (reduc. tårn), Ølst (klokketårn), Ørum (reduc. tårn, tagrytter), Årslev (udv., tagrytter).

Ribe

A 1: Brørup.

B 3: *Ho* (tagrytter), Kalvslund (tagrytter), Malt (reduc. tårn, tagrytter).

Ringkøbing

A 9: Arnborg, (Gimsing), Heldum, Hover, Nørre Vium, Sædding, *Venø*, (*Vind*) (ombygget), Ørre.

B 7: Bur (klokkekam), Gørding (forsv. tårn, klokkekam), Nørre Felding (forsv. tårn, tagrytter), *Sir* (klokkekam), Skarrild (forsv. tårn), Torsted (forsv. tårn), Vemb (klokkekam).

Thisted

A 25: Alsted, Bjergby, Dragstrup, Erslev, Flade, (Hansted), Hvidbjerg Vesten ^Å, *Jannerup*, *Jørsby*, (Kallerup), Kåstrup, *Lodbjerg*, (Lyngs), Nørhå, Rakkeby, Ræhr, Skallerup, Sønder Dråby, Tilsted, Tæbring, Vang, Vigsø, Visby, Øster Jølby, Øster Vandet.

B 11: Bodum (forsv. tårn), Grurup (forsv. tårn), Harring (klokkekam), Hassing (klokkekam), Hundborg (reduc. tårn, klokkekam), *Mollerup* (*forsv. tårn*), Skjoldborg (reduc. tårn), Sundby (forsv. tårn), Torsted (forsv. tårn), Vesløs (tagrytter), Vester Vandet (klokkekam).

Vejle

A 4: (Hornum), (Skibet), Skjold, Ørum.

B 9: Glud, (Herslev, klokkekam), *Hjarnø* (tagrytter), Hover (reduc. tårn), *Klakring* (udv. tagrytter), Løsning (reduc. tårn, tagrytter), Stora Dalby (klokkekam), Torsted (forsv. tårn, klokkekam), Viuf (tagrytter).

Viborg

A 11: Dollerup, Dommerby, Funder, Hersom, Hjorthede, (Mammen) (tagrytter), Pederstrup, *Romlund*, Sæby, Vester Bjerregrave, (Øster Velling) (genopbygget).

B 13: Fiskbæk (reduc. tårn, tagrytter), Gammelstrup (forsv. tårn), Gullev (tagrytter), Helstrup (reduc. tårn), *Karup* (forsv. tårn), Kvorning (forsv. tårn, tagrytter), Lysgård (forsv. tårn), Låstrup (forsv. tårn, tagrytter), Sahl (tagrytter), Skjern (tagrytter), Sønder Vinge (tagrytter), *Testrup* (forsv. tårn), Vejrum (tagrytter).

Aalborg

A 7: Ellidshøj, Fovlum, Grynderup, Komdrup, Lyngby, Siem, Volsted.

B 13: Brorstrup (reduc. tårn, tagrytter), Flejsborg (forsv. tårn), Gerding (tagrytter), Giver (forsv. tårn), Kornum (forsv. tårn), Lillevorde (forsv. tårn), *Lovns* (planl./forsv. tårn), Oudrup (reduc. tårn), Romdrup (forsv. tårn), Rørbæk (udv./tagrytter), Skarp Salling (planl./forsv./reduc. tårn), Store Arden (reduc. tårn/muret klokkestabel), Suldrup (forsv./reduc. tårn, tagrytter).

Aarhus/Skanderborg

A 12: Alling, *Alnø*, (Bryrup), Dallerup, Elev, Hammer, *Horsens Klosterkirke* (franciskaner, tagrytter), Skannerup, (Tulstrup), (Tvilum, augustiner), Vinding, Vrads.

B 9: Grundfør (reduc. tårn, tagrytter), Hvilsted (forsv. tårn), Lyngby (tagrytter), Låsby (planl./reduc. tårn, tagrytter), Randlev (tagrytter), Rye (genopført, nu fritliggende tårn), Skorup (tagrytter), Stilling (forsv. tårn, tagrytter), Vitved (reduc. tårn, tagrytter).

SØNDERJYLLAND

Haderslev

A 1: Tirslund.

B 7: *Vor Frue i Haderslev* (reduc. tårn, spir), (Hammelev) (udv., tagrytter), (Hjerting) (udv., tagrytter), Hoptrup (planl. tårn, spir), (Rødding) (udv., tagrytter), Skodborg (ombyg., klokkekam, tagrytter), Øster Lindet (tagrytter).

Sønderborg

A 3: (Asserballe), (Nybøl), Tandslet.

B 3: Egen (planl./reduc. tårn), (Hørup) (udv., spir), (Svenstrup) (udv., tagrytter).

Tønder

A 1: *Ubjerg.*

B 3: Burkal (udv., tagrytter), Hviding (forsv. tårne, udv., tagrytter), Løgum Kloster (cistercienser, spir)

Aabenraa

A 9: (Adsbøl), Ensted (fritl. muret klokkehus), (Felsted), *Hjordkær*, (Holbøl), Kvær, (Rinkenæs), (Uge), Varnæs.

B 2: Kliplev (forsv. tårn, spir), Sct. Nicolai i Aabenraa (tagrytter).

SYDSLESVIG MED FEMERN

Eckernförde

A 1: (Bünsdorf).

B 1: (*Eckernförde*) (reduc. tårn, spir).

Eiderstedt

B 8: Katharinenheerd (fritl. træårn), (Koldenbüttel) (udv., fritl. træårn, spir), Osterhever (ombygg., tagrytter), (Skt. Peter) (udv., tagrytter), (Poppenbüll) (ombygg., tagrytter), (Tating) (udv., tagrytter, spir), (Vollerwicck) (udv., tagrytter), (*Witzwort*) (ombygg., spir).

Flensburg

A 1: (Wallsbüll).

B 4: *Heilig Geist i Flensburg* (tagrypper), (*Gelting*) (ombygg., spir), (Grossenwiehe) (udv., tagrytter), (Wanderup) (udv., tagrytter).

Husum

A 3: *Bargum*, (Bordelum), Olderup.

B 4: (Bredstedt) (ombygg., tagrytter), Joldelund (lavt tårn), Odenbuül (udv., tagrytter), Schwabstedt (tagrytter).

Schleswig

A 7: Boren, (Fahrenstedt), Havetoft, Hollingstedt, Nübel, Struxdorf, (Thumby).

B 9: (Erfde) (udv., spir, fritl. træårn), (Haddeby) (ombygg., tagrytter), Norderbrarup (tagrytter), St. Johannis i Schleswig (benediktiner, reduc. tårn), (Tolk) (udv., spir), (*Treia*) (udv., tagrytter), (Töstrup) (udv., spir), (Ülsby) (tagrytter), Ulsnis (planl./reduc. tårn?, tagrytter).

Südtöndern

A 8: (Enge), (Klanxbüll), (Lindholm), Morsum, Neukirchen, (*Risum*), (Rodenäs), (Süderlögum).

B 3: Humtrup (tagrytter), Karlum (ombygg., tagrytter), (Medelby) (udv., tagrytter).

Femern (Kreis Oldenburg)

A 2: *Skt. Jürgen Kapel i Burg, Landkirchen.*

FYN MED LANGELAND

Odense

B 1: (Kerte) (fritliggende tårn).

Svendborg

B 2: Fuglsbølle (tagrytter), *Helligåndskirken i Fåborg* (Helligåndskloster, tagrytter).

SJÆLLAND MED MØN

Frederiksborg

B 3: *Skt. Marie i Helsingør* (karmelitter, tagrytter), Nødebo (planl./reduc. tårn, tagrytter), Sigerslevvester (tagrytter).

Holbæk

B 1: Butterup (planl. tårn).

København By

Ingen.

København

B 2: Kornerup (tagrytter), Skt. Ib i Roskilde (forsv. tårn, øde).

Præstø

B 1: Vrangstrup (tagrytter).

Sorø

B 2: (Allindemagle, tagrytter), Sorø (cistercienser, tagrytter).

LOLLAND-FALSTER

Maribo

A 18: Arninge, *Birket*, Bregninge, (Bursø), Gloslunde, Græshave, Holeby, Krønge, Lillebrænde, Løjtofte, Nordlunde, (Nørre Kirkeby), (Olstrup), Ringsebølle, Skovlænge, Søllested, (Tillitse), (Vestenskov).

B 13: Branderslev (stor tagrytter), Engestofte, (stor tagrytter), *Gedesby* (planl./reduc. tårn, tagrytter), Godsted (planl. tårn), Gurreby (stor tagrytter), *Kappel* (tagrytter), Karleby (tagrytter), Maglebrænde (tagrytter), Musse (planl. tårn), Nebbelunde (tagrytter), Skørringe (tagrytter), *Vesterborg* (tagrytter), Øster Ulslev (omb., tagrytter).

SKÅNELAND

Bornholm

B 2: *Hasle* (tagrytter), (Povlsker) (fritliggende klokketårn).

Blekinge

A 3: Edestad, (Fridlevstad), Nättraby.

B 1: Hjortsberga (planl./forsv. tårn).

Halland

A 4: (Hanhals), Sibbarp, Stråvalla, Älvsåker

B 1: Breared (tagrytter).

Skåne

A 10: *Arild*, Björka, (Ignaberga gamle) (udv.), (Gualöv), Ilstorp, (Norra Rörum), Perstorp, (Skt. Olof), Villie (ombygg.), Östra Karaby.

B 9: Benestad (reduc. tårn, fritl. tårn), Borrie (forsv. tårn/ruin).

Brönnestad (planl./reduc. tårn), Hyby gamle (forsv. tårn), Raus (reduc. tårn), Rinkaby (udv., tagrytter), Skt. Ibb gamle på Ven (reduc. tårn), Tåssjö (udv., tagrytter), Västra Kärrstorp (reduc. tårn).

NOTER

1. F.eks. Mackeprang 1920, s. 15 fig. 9; 1944, s. 26 fig. 12; Christiansen 1962, s. 14; Langberg 1978, I, s. 56 fig. 46; Johannsen & Smidt 1981, s. 44; Kjær & Grindner-Hansen 1988, I, s. 36; Wienberg 1993, s. 7 ff. med fig. 1; Nørregård-Nielsen 2006, s. 46 f., hvor Hover Kirke karakteriseres som "ærkeromansk".
2. DK XVIII, hf. 6, 2000, s. 487 ff.; Petersson & Wienberg 2007, s. 112 f. med fig. 3.
3. *Kulturkanon* 2006, s. 16 f.
4. Christiansen 1962, s. 25.
5. Christiansen 1962, s. 31 f.
6. Wienberg 2006; Bertelsen 2009.
7. DK XII: 1, 1940, s. 217 ff.
8. Eksempler er Asmild, Hansted, Lihme, Lisbjerg og Tamdrup i Jylland, Fjenneslev, Rye, Tveje Merløse, Tårnby og Vor Frue i Kalundborg på Sjælland, Bjäresjö, Dalby, Färlöv, Lyngsjö, Norra Åsum, Stora Herrestad og Vä i Skåne, Husaby i Västergötland, Bjälbo og Örberga i Östergötland samt Sankt Per i Sigtuna.
9. F.eks. Anderson 1926a; 1926b; Schultz 1936; Tuulse 1969; Redelius 1972; Stiesdal 1983a; 1983b; Nyborg 1985; Jacobsen 1993; Bertelsen 2003; 2006; Nilsson 2003; Gustin 2009; Wienberg 2009.
10. ODS 11, 1929, sp. 690 ff.; *Gammeldansk Ordbog*: kulleth; jfr. Pontoppidan 1768, s. 114 note c; Spørring Kirke havde en gotisk underdel til et tårn og fik en overdel i 1935 jf. DK XVI: 4, 1980, s. 1675 f.
11. Et tårn defineres ifølge middelalderarkæologen Thomas Bertelsen som en bygning, hvor overdelens sider skal være fri af de tilstødende bygninger, og hvor der er mere end en etage jf. mail fra Bertelsen dec. 2022.
12. F.eks. Jørgensen 1953, s. 70 f. med Dollerup; Lauring 1958, s. 202; 1973, s. 133 med Ræhr; Hansen 1967, s. 333 med Volsted, s. 337 med Ræhr; Koch 1976, s. 142 med Torsted; Fenger 1989, s. 158 med Dollerup.
13. Mackeprang 1920, s. 103 f.; 1944, s. 126.
14. Mackeprang 1920, s. 103; 1944, s. 126 med lidt anderledes formulering.
15. Brunius 1850, s. 179 f.
16. Ahrens 2001, I s. 180 ff., II s. 197 ff., 246 ff.
17. Bertelsen 2016.
18. Anjou 1930, s. 30 f.; Wienberg 2012, s. 33 ff.
19. Wienberg 1993, s. 101ff., 153 ff. med fig. 90.
20. Kieffer-Olsen 2018, s. 364 ff.
21. DK IV: 1, 1979, s. 60; det kan være vanskeligt at afgøre, om en tårnoverdel aldrig har eksisteret, ligesom det kan være svært at skelne mellem tårnunderdele med nogle gange tynde mure og vestudvidelser.
22. Beckett 1924, s. 46 f., 59.
23. Christie & Christie 1959, I, s. 15 ff., 18.
24. Nyborg 1986; 1998; Anglert 1989, s. 224 ff. med fig. 7-8; Wienberg 1986; 1993, s. 50 ff. med fig. 26a-d, 122ff med fig. 70, 72-82; Madsen 1998, s. 176 ff.; Søvsø 2020, s. 79 ff.; 2022.
25. Baudou 1983; 1985.

26. Jacobsen 1993, s. 57 ff., 67 f., 73; Wienberg 1993, s. 101 ff.
27. Magnusson Staaf 1996.
28. F.eks. Møller 1960, s. 10 f.; Stiesdal 1983b, s. 27 f.; Liebgott 1989, s. 158 ff.; Bertelsen 2003, s. 22.
29. Stige 2016, s. 154 med tabel 1, der viser, at tårnet udgjorde 38% af kirkens murværk i målt volumen og krævede 50 af totalt 133 årsværk, altså tårnets andel var netop 38% af arbejdsindsatsen.
30. Møller 1960; Grinder-Hansen 1984.
31. Bertelsen 2003.
32. Johannsen & Smidt 1981, s. 39, 85; Kjær & Grinder-Hansen 1988, I, s. 86, 88 f.; Liebgott 1989; s. 159; Krongaard Kristensen 2013, s. 136 ff.
33. Curman 1912, s. 17 ff.
34. Lorenzen 1920, s. 88; Larsen 2018, s. 41.
35. Lorenzen 1914, s. 135; Larsen 2018, s. 41.
36. Sundt 2019.
37. Bertelsen 2006, s. 23 ff.; Krongaard Kristensen 2013, s. 139 ff.; Larsen 2018, s. 78 f.
38. Ullén 2020, s. 22 f.
39. Nyborg & Bøggild Johannsen 2005.
40. Horskjær 1967, 9, s. 59 ff., 259 ff.
41. DK III: 2, 1946, s. 675 ff.
42. Kirkebeskrivelserne i Horskjær 1966-73 er hentet fra Trap 1953-72.
43. *Samling* 1869; Regnskabsbog 1873; Pedersen 1928.
44. Wienberg 1993, s. 134 ff., 138 ff., 140 ff.; Kieffer-Olsen 2018, s. 399 ff.; Søvsø 2020, s. 79 ff.; 2022.
45. Det skal noteres, at Kieffer-Olsen 2018, s. 266 ff. med baggrund i mængden af genbrugte granitkvadre anser, at antallet af kirker har været højere.
46. Jf. Wienberg 1986, s. 217 ff. med fig. 2.
47. Jf. Søvsø 2020, s. 79 ff. med fig. 48-49; 2022, s. 72 ff. med fig. 8-9.
48. F.eks. Ørum, Skjold og Brørup, alle i Jylland, jf. DK XVII: 13, 2010, s. 1190 f.; XVII: 15, 2012, s. 1468; XIX: 4, 1991-94, s. 2713.
49. Horskjær 1969, 12, s. 204.
50. Jf. eksempler på det sidstnævnte i Nielsen 1987, s. 161; Kjær & Krongaard Kristensen 1999, s. 288.
51. En artikel om kullede kirker i middelalderens Danmark var oprindelig planlagt som bidrag til *Hikuins* festskrift til Olaf Olsen i 1988, men kunne da desværre ikke fuldføres. Et udkast til en undersøgelse er siden blevet præsenteret ved Nationalmuseets kirkedag 2019. Tak til Thomas Bertelsen, tidligere Nationalmuseet i København, nu Over Byen Arkitekter, for konstruktive synspunkter til manuskriptet samt hjælp med et fotografi samt Inge-Dorthe Kaasgaard, Torsted og Anders Ohlsson, Ystad, også for tilladelse til at anvende fotografier. Afsluttende tak til en anonym fagfælle for synspunkter.

LITTERATUR

- Ahrens, C. 2001: *Die frühen Holzkirchen Europas, I-II*. Schriften des Archäologischen Landesmuseums 7. Stuttgart.
- Anderson, W. 1926a: *Skånes romanska landskyrkor med breda västtorn*. N.M. Mandelgren, Atlas till Sveriges odlingshistoria, tillägghäfte III. Lund.
- Anderson, W. 1926b: *Östergötlands tornkyrkor. Meddelanden från Östergötlands Fornminnes- och Museiförening 1925-26*, s. 1-37.
- Anglert, M. 1989: Den kyrkliga organisationen under äldre medeltid. I: H. Andersson & M. Anglert (red.): *By, huvudgård och kyrka. Studier i Ystadsområdets medeltid*. Lund Studies in Medieval Archaeology 5. Stockholm, s. 221-242.
- Anjou, S.G.A. 1930: *Heliga Korsets kyrka i Dalby samt de äldsta kyrkorna i Lund, Roskilde och Odense. Undersökningar till 1000-talets arkitekturhistoria*. Göteborg.
- Baudou, E. 1983: Arkeologisk källkritik och modern odlingshistoria i Danmark. *Fortid og Nutid XXX*, s. 261-279.
- Baudou, E. 1985: Archaeological Source Criticism and the History of modern Cultivation in Denmark. I: K. Kristiansen (ed.): *Archaeological Formation Processes. The representativity of archaeological remains from Danish Prehistory*. København, s. 63-80.
- Beckett, F. 1924: *Danmarks Kunst, 1. Oldtiden og den ældre Middelalder*. København.
- Bertelsen, T. 2003: Værkstedstradition, mesterrelation og byherre. Studier af Danmarks senmiddelalderlige styttetårne. *Hikuin* 30, s. 7-24.
- Bertelsen, T. 2006: Desorienterede kirketårne. Praktiske løsninger og arkitektoniske idealer i senmiddelalderens kirkebyggeri. *Hikuin* 33, s. 11-28.
- Bertelsen, T. 2009: Fra fattig landsbykirke til prestigebyggeri – nedtagningen af Mårup Kirke. *Nationalmuseets Arbejdsmark* 2009, s. 71-90.
- Bertelsen, T. 2016: Kirker af træ, kirker af sten. Arkitektur og dateringsproblemer på Svend Estridsens tid. I: L. C.A. Sonne & S. Croix (red.): *Svend Estridsen*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences 528. Odense, s. 109-132.
- Brunius, C.G. 1850: *Skånes konsthistoria för medeltiden*. Lund.
- Christiansen, T. 1962: Kirken i det danske landskab. I: K. Bure (red.): *Danske kirker*. Turistforeningen for Danmark, Årbog 1962, København, s. 7-48.
- Christie, S. & Christie, H. 1959: *Norges Kirker. Østfold I-II*. Norske Minnesmerker. Oslo.
- Curman, S. 1912: *Bidrag till kännedomen om cistercienserordens byggnadskonst, I. Kyrkoplanen*. Stockholm.
- Danmarks Kirker Iff.* (udg.). Nationalmuseet. København 1933 ff.
- Fenger, O. 1989: "Kirker rejses alle vegne", 1050-1250. I: O. Olsen (red.): *Gyldendal og Politikens Danmarkshistorie* 4. København.
- Grinder-Hansen, P. 1984: Tårne af træ. De tømrede klokkehuse på Lolland – og andetsteds. *Lolland-Falsters Stiftsbog* 1984, s. 34-44.
- Gustin, I. 2009: Kvinna, tornet och makten i Bjälbo. I: M. Mogren, M. Roslund, B.Sundnér & J. Wienberg (red.): *Triangulering. Historisk arkeologi vidgar fälten*. Lund Studies in Historical Archaeology 11. Lund, s. 111-127.
- Hansen, M.A. 1967: *Orm og Tyr*. Træsnit af Sven Havsteen-Mikkelsen. København. (1. udg. 1952).

- Horskjær, E. (red.) 1966-73: *De danske Kirker*. København.
- Jacobsen, Henrik 1993: *Romanske vesttårne, deres indretning og funktion. Vesttårne før 1300 i det middelalderlige Danmark øst for Storebælt*. Lund Studies in Medieval Archaeology 12. Stockholm.
- Johannsen, H. & Smidt, C.M. 1981: *Kirkens huse*. I: H. Lund (red.): *Danmarks arkitektur*. København.
- Jørgensen, A. 1953: *Danske Landsbykirker*. København.
- Kieffer-Olsen, J. 2018: *Kirke og kirkestruktur i middelalderens Danmark*. University of Southern Denmark Studies in History and Social Sciences 577. Odense.
- Kjær, U. & Grønder-Hansen, P. 1988-89: *Kirkerne i Danmark*, I-II. København.
- Kjær, U. & Krøngård Kristensen, H. 1999: *Fromhedslivet*. I: E. Roesdahl (red.): *Dagligliv i Danmarks middelalder. En arkæologisk kulturhistorie*. København, s. 288-323.
- Koch, H. 1976: *Kongemagt og Kirke, 1060-1241*. I: J. Danstrup & H. Koch (red.): *Danmarkshistorie 3*. København.
- Krøngård Kristensen, H. 2013: *Klostre i det middelalderlige Danmark*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 79. Højbjerg.
- Kulturkanon* (udg.). Kulturministeriet. København 2006.
- Die Kunstdenkmäler der Provinz Schleswig-Holstein 1-2, 4-8, 10-11*. (Hrsg.) E. Saueremann. Berlin/München 1939-1985 (siden 1950: "des Landes...").
- Die Kunstdenkmäler des Landes Schleswig-Holstein. Kunst-Topographie Schleswig-Holstein*. (Hrsg.) H. Beseler. Neumünster 1969.
- Langberg, H. 1978: *Danmarks Bygningskultur. En historisk Oversigt*, I-II. København (1. udg. 1955).
- Larsen, M. 2018: *Danmarks middelalderlige tiggerklostre. Franciskanernes og dominikanernes bygningskultur*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 107. Højbjerg.
- Lauring, P. 1958: *Rejse i Danmark. Nord- og Vestjylland*. København.
- Lauring, P. 1973: *Valdemarerne*. København.
- Liebgott, N. 1989: *Dansk middelalderarkæologi*. København.
- Lorenzen, V. 1914: *De danske Franciskanerklostres Bygningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie II. København.
- Lorenzen, V. 1920: *De danske Dominikanerklostres Bygningshistorie*. De danske Klostres Bygningshistorie III. København.
- Mackeprang, M. 1920: *Vore Landsbykirker. En Oversigt*. København (2. udg. 1944).
- Madsen, P.K. 1998: *Det arkæologiske materiale fra middelalderen 1050/1100-1550*. I: P. Asingh, L. Lund Feveile & S. Jensen (red.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeejeren gennem 10.000 år*, 1. Den antikvariske Samlings skrifterække 1: A. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35. Højbjerg, s. 167-190.
- Magnusson Staaf, B. 1996: *For Whom the Bell Tolls*. *Current Swedish Archaeology* 4, s. 141-155.
- Møller, E. 1960: *Tømrede klokkehuse*. Meddelelser fra Foreningen til gamle bygningers bevaring, 8 række nr. 3. København.
- Nielsen, I. (red.) 1987: *Bevar din arv. 1937 – Danmarks fortidsminder – 1987*. København.
- Nilsson, I.-M. 2003: *Härsarsymbol och högsäte – om betydelsen av västmarkeringar i romanska kyrkor*. *META, Medeltidsarkeologisk tidskrift* 2003: 3, s. 31-49.

- Nilsson, I.-M. 2009: *Mellan makten och himmelriket. Perspektiv på Hallands medeltida kyrkor*. Lund Studies in Historical Archaeology 12. Lund.
- Nyborg, E. 1985: Om romanske kirketårne i Danmark. I: M. Blindheim, P. Gjørder & D. Sæverud (red.): *Kongens Makt og Ære. Skandinaviske herskersymboler gennem 1000 år*. Oslo, s. 93-100.
- Nyborg, E. 1986: Kirke – sognedannelse – bebyggelse. Nogle overvejelser med udgangspunkt i et bebyggelsesprojekt for Ribecområdet. *Hikuin* 12, s. 17-44.
- Nyborg, E. 1998: Kirke, sogn og bebyggelse o. 1050-1300. I: P. Asingh, L. Lund Feveile & S. Jensen (red.): *Marsk, land og bebyggelse. Ribeegnen gennem 10.000 år*, 1. Den antikvariske Samlings skriftrække 1: A. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 35. Højbjerg, s. 191-210.
- Nyborg, E. & Bøggild Johannsen, B. 2005: Herregård og kirke. I: J. Erichsen & M. Venborg Pedersen (red.): *Herregården. Mennesker – samfund – landskab – bygninger*, 3. *Drift og landskab*. København, s. 241-290.
- Nørregård-Nielsen, H.E. 2006: *Magt og dragt. Dansk teglstensarkitektur*. Fotografier af Janne Klerk. København.
- Ordbog over det danske Sprog* 1-18. København 1919-56. (Forkortes ODS).
- Pedersen, H. 1928: *De danske Landbrug. Fremstillet paa Grundlag af Forarbejderne til Christian V's Matrikel*. København.
- Petersson, B. & Wienberg, J. 2007: Time Travelling. Between research and presentation at Hjerl Hede. I: B. Hårdh, K. Jennbert & D. Olausson (eds.): *On the Road. Studies in Honour of Lars Larsson*. Acta Archaeologica Lundensia 4°, No 26. Stockholm, s. 110-114.
- Pontoppidan, E. 1768: *Den Danske Atlas, eller Konge-Riget Dannemark...* IV. Kiøbenhavn.
- Redelius, G. 1972: *Kyrkobygge och kungamakt i Östergötland*. Kungl. Vitterhets, Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariskt arkiv 45. Stockholm.
- Regnskabsbog over Indtægten af Landehjælpen 1524-26. *Danske Magazin* IV Række, Bind 2, hf. 1, s. 34-60, Kjøbenhavn 1873.
- Samling af Adkomster, Indtægtsangivelser og kirkelige Vedtægter for Ribe Domkapittel og Bispestol, nedskrevet 1219-1518, kaldet "Oldemoder" (Avia Ripensis)*. (Udg.) O. Nielsen. Kjøbenhavn 1869.
- Schultz, C.G. 1936: Bidrag til de danske Tvingetaarnes Udviklingshistorie. *Fra Københavns Amt* 1935, s. 105-140.
- Stiesdal, H. 1983a: Grave i tidlige vesttårne. *Hikuin* 9, s. 7-26.
- Stiesdal, H. 1983b: Tidlige sjællandske og lolland-falsterske vesttårne. I: H. Johannsen (red.): *Kirkens bygning og brug. Studier tilegnet Elna Møller*. København, s. 13-40.
- Stige, M. 2016: Å reise kirke – håndverkere, materialer og ressursbruk. I: M. Stige & K.E. Pettersson (red.): *Værnes kirke – en kulturskatt i stein og tre*. Instituttet for sammenlignende kulturforskning, Serie B, Skrifter 159. Stjørdal, s. 144-197.
- Sundt, R.A. 2019: The Architectural Constitution of the Franciscan Order. Thirteenth and Fourteenth Centuries. *Source. Notes in the History of Art* 38: 2, s. 65-76.
- Sveriges Kyrkor. Konsthistoriskt Inventarium 1ff.* (utg.). Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer. Stockholm 1912 ff.
- Søvsø, M. 2020: *Ribe 700-1050. From Emporium to Civitas in Southern Scandinavia*. Ribe Studier 2. Jutland Archaeological Society Publications 113. Højbjerg.

- Søvsø, M. 2022: Ribe Oldmoders kirkeliste. Et økonomisk kort over Ribe Stift omkring 1325. I: M.S. Kristiansen, M. Søvsø & A. Hartvig (red.): *Landskaber og strategier, Sociale miljøer og identitet. Middelalderens rurale Danmark*. MIRUDA – Middelalderens rurale Danmark 3. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 124. Højbjerg, s. 65-75.
- Trap, J.P. 1953-72: *Danmark. Femte udgave. I-XV*. (Red.) N. Nielsen m.fl. København.
- Tuulse, A. 1969: Der Kirchturm in Skandinavien als Symbol und Wehrbau. I: S. Ekdahl (red.): *Kirche und Gesellschaft im Ostseeraum und im Norden vor der Mitte des 13. Jahrhunderts*. Acta Visbyensia III. Visby-symposiet för historiska vetenskaper 1967. Visby, s. 171-187.
- Ullén, M. 2020: *En medeltida bildvärld. Dädesjö gamla kyrka*. Stockholm.
- Våra Kyrkor* (utg.). Göteborgs kyrkonämnd. Västervik.
- Wahlöö, C. 2014: *Skånes kyrkor 1050-1949 – guide till 493 monument och minnesplatser, därtill: Försvunna kyrkor, Runstenar knutna till kyrkor, Heliga källor, Kyrkor 1950-2000*. Lund.
- Wienberg, J. 1986: Gotiske kirkehvelvinger – et økonomisk perspektiv. I: A. Andrén m.fl. (red.): *Medeltiden och arkeologin. Festskrift till Erik Cinthio*. Lund Studies in Medieval Archaeology 1. Lund, s. 213-225.
- Wienberg, J. 1993: *Den gotiske labyrint. Middelalderen og kirkerne i Danmark*. Lund Studies in Medieval Archaeology 11. Stockholm.
- Wienberg, J. 2006: Kirke, kulturarv og konflikt – Mårup på klinten. *Hikuin* 33, s. 61-76.
- Wienberg, J. 2009: Romanske runde kirketårne – et skandinavisk perspektiv. *Hikuin* 36, s. 101-120. (Også trykt i: C. Theune, F. Biermann, R. Struwe & G.H. Jeute (Hrsg.): *Zwischen Fjorden und Steppe. Festschrift für Johan Callmer zum 65. Geburtstag*. Internationale Archäologie, Studia honoraria 31. Rahden, Westf. 2010, s. 515-521).
- Wienberg, J. 2012: Mellan kungar och kaniker. Dalby till debatt. I: S. Borgehammar & J. Wienberg (red.): *Locus Celebris – Dalby kyrka, kloster och gård*. Centrum för Danmarksstudier 28. Göteborg/Stockholm, s. 18-53.

From the ostentatious to the humble Towerless medieval churches in Denmark

This article investigates a special category of medieval church – those without towers. The Danish concept of *kullet*, i.e. bald-headed, is discussed, an inventory of towerless churches is established for medieval Denmark and their architecture is analysed in relation to different ideals and studied from various social and economic perspectives. The churches in two parishes in Jutland, home of the iconic towerless church, are employed as case studies: Hover (fig. 1) and Sædding (fig. 2). Towerless churches are perceived as both historical sources and as an important aspect of our cultural heritage worthy of protection.

Much research has been focused on church towers and the churches associated with them (fig. 3), together with the aristocracy and their manors. There is a need for an alternative perspective, highlighting the more ordinary churches – those without towers.

Towerless churches are referred to in Danish as *kullede*, meaning bald-headed. Mention of a ‘bald’ church is seen for the first time in an atlas from 1768 in reference to Spørring church (fig. 4). These churches are perceived as a preserved architectural expression of the original Romanesque churches before Gothic transformation and other developments. They are also described in a romantic spirit, together with their surrounding landscape.

Wooden churches of the 10th and 11th centuries do not appear to have had bell towers, while none of the masonry churches of the 11th century can be said with certainty to have been towerless. Research has, however, been undertaken into the major churches, and the first

masonry churches may have been built on the initiative of kings, bishops or members of the aristocracy. From the 12th century, most churches in western Denmark were towerless from the outset, whereas a relatively greater number were given a tower in eastern Denmark. This was probably because peasant farms dominated in the west and aristocratic manors in the east. During the 15th century, up until the Reformation, many churches had a tower added, although some were later reduced or demolished, for example at Mårup (fig. 5), and a few towers were even added in later periods, making the towerless church a rarity.

Different ideals existed for church architecture in the Middle Ages, as demonstrated by regulations against extravagance, including in architecture, applied by the Cistercians, Dominicans and Franciscans. A church might have a masonry tower added to it, but this was expensive and there were other and cheaper solutions, such as hanging the bells in a wooden belfry, a small bell cot, spire or ridge turret.

An analysis is conducted here of the towerless churches in two parishes in Jutland: Hover and Sædding. The architecture of the churches is assessed in the light of the fees paid by the churches during the 14th century and the years 1524–26, an evaluation of the agriculture in the parish in 1682 and the existence of manors. Towerless churches are more frequent in places where the taxes in 1524–26 are relatively low, where the parishes are small and poor and where manors are absent (tab. 1).

Towerless churches can be viewed partly as historical sources reflecting

the social and economic topography of medieval Denmark, and partly as an important element of our cultural heritage reflecting the first phase of building masonry churches. All churches have, however, undergone changes and have had extensions such as porches added, even the iconic churches of Hover and Sædding. If one seeks a 'genuine' Romanesque church, as it might have appeared in the 12th Century, one must look to the church in the open-air museum Hjerl Hede in Jutland (fig. 6), where a church of this kind was reconstructed around 1950.

An overview has been produced showing the existence of 339 towerless medieval churches in present-day Denmark, Southern Schleswig with Fehmarn, Scania, Halland and Blekinge (fig. 7; tab. 2), see catalogue in appendix to this article. The towerless churches are divided into two categories: A genuine and B illegitimate. The first never had a tower, while the second have a free-standing tower, have once had a tower, which was later reduced to the roof of the nave and a bell cot, a spire or a ridge turret has been added. The towerless churches are also divided into Romanesque and Gothic types, the latter being written in italics.

Jes Wienberg
Historical Archaeology
Department of Archaeology and Ancient History
Lund University